

ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA İPƏKÇİLİK VƏ QİYMƏTLİ PARÇALAR İSTEHSALI

Açar sözlər: Azərbaycan, orta əsrlər, istehsal, ixrac, Rusiya, ipəkçilik, atlas
Ключевые слова: Азербайджан, средние века, производство, экспорт, Россия, шелководство, атлас
Key words: Azerbaijan, middle ages, production, export, Russia, silk culture, atlas

Azərbaycan xalqının iqtisadi həyatında mühüm rol oynamış sənət sahələrindən biri də toxuculuq olmuşdur. Çox qədim tarixə malik olmuş bu sənət orta əsrlər dövründə də özünün aparıcı mövqeyini qoruyub saxlamışdı. Bu dövrdə toxuculuqla məşğul olan sənətkarlar özlərinin sayına görə şəhərlərdə çalışan bütün sənətkarları üstəliyirdilər. XVII əsr alman alimi və səyyahı Adam Oleari yazırdı ki, şəhərlərdə “sənətkarların əksəriyyətini pambığın və ipəyin emalı ilə məşğul olan, onları böyük məharətlə müxtəlif toxumalara və qızıl parçalara çevirən toxucular və boyaqçılar və yaxud gül rəsmi çəkənlər təşkil edir” [1,s.790].

Azərbaycanda parça istehsalının əsrlər boyu davamlı olaraq inkişaf etməsi bir sıra mühüm iqtisadi amillərlə bağlı idi. Daxili və xarici bazarlarda xüsusilə ipək parçalara tələbatın böyük olması bu sənətin inkişafını şərtləndirən mühüm amillərdən idi. Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində istehsal edilmiş ipək parçaların xarici ölkələrə ixrac edilməsi haqqında mənbələrdə kifayət qədər məlumat var. XVI–XVII əsrə aid rus mənbələrində [2, s.99-101; 3,4,5; 6, s.50] Azərbaycandan bu ölkəyə gətirilən mallar arasında ipəkdən toxunmuş zərbaft, atlas, məxmər, darayı, möv, tafta, qanavuz, kitayi və s. parçalara tez-tez rast gəlinməsi onların istehsalının miqyası haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Qiymətli parça istehsalının Azərbaycanda uzun müddət sabit olaraq inkişafını təmin edən əsas amillərdən biri də xammal ehtiyatlarının bolluğu idi. XII-XIII əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda xam ipək istehsalının mərkəzi Arrandan (Qarabağdan) Şirvana keçdi. Əldə olan materiallar göstərir ki, Şirvan orta əsrlərin bütün sonrakı dövrlərində yalnız Azərbaycanın deyil, həm də bütün Yaxın və Orta Şərqi əsas ipəkçilik mərkəzlərindən birinə çevrildi. Bir çox Avropa səyyahları, o cümlədən Marko Polo, A.Kontarini, R.Klavixo, A.Cenkinson, A.Eduards və başqaları Şirvanda ipək istehsalının həcmi haqqında olduqca qiymətli məlumat verirlər. R.Klavixo yazırdı ki, Şirvanda həddən çox ipək istehsal edilir. Bu ipəyi almaq üçün hətta uzaq Genuya və Venetsiyadan tacirlər gəlir [7,s.177]. İngiltərənin Moskva ticarət kompaniyasının 1566-cı ildə Şirvanda olmuş agentləri A.Eduards bildirirdi ki, buradan hər biri 50-60

batman olan 3-4 min at yükü həcmində ipək aparmaq mümkündür. Sözlərinə davam edən müəlif yazırdı ki, “buradan vaxtaşırı olaraq hədsiz dərəcədə çox ipək ixrac edilir, məsələn, türklər bir dəfəyə 400-500 at yükü qədər aparırlar” [8,s.233].

Azərbaycanda istehsal edilən xam ipəyin xarici ölkələrə ixrac edilməsində Culfa tacirləri xüsusilə fəaliq götürüldülər. Onlar Şirvanda və Gilanda istehsal edilmiş xam ipəyin beynəlxalq ipək ticarətinin əsas mərkəzlərindən biri olan Hələb şəhərinə daşınması ilə məşğul olurdular. Moskva kompaniyasının digər nümayəndəsi L.Çepmen bu yolla daşınan xam ipəyin həcmnin, təxminən 500-1000 at yükü təşkil etdiyini göstərir [8,s.247].

XVII əsrdə Avropada manufaktura istehsalının genişlənməsi ilə əlaqədar Şərqi ölkələrində istehsal edilən ipəyə tələbatı kəskin şəkildə artması Azərbaycanda bu məhsulun istehsalına güclü təkan verdi. A.Olearinin verdiyi məlumatlara görə həmin əsrin 30-cu illərində Səfəvilər dövlətinin ərazisində hər il 10-20 min yük xam ipək istehsal edilirdi ki, bunun da 3 min yükü Şirvanın, 2 min yükü isə Qarabağın payına düşürdü [1,s.791]. M.Heydərov alman səyyahının bu məlumatına əsaslanaraq hər il Şirvanda 16,5 min, Qarabağda isə 11 min pud ipək istehsal edilməsi fikrini irəli sürür [9,s.143].

Orta əsrlərin sonu hesab edilən XVIII əsr Azərbaycanda ipəkçiliyin inkişafı üçün heç də əlverişli olmamışdır. Əsrin birinci yarısında fasiləsiz olaraq davam etmiş qanlı müharibələr və çəkişmələr ölkə iqtisadiyyatının digər sahələri kimi, ipəkçiliyin də inkişafına ağır zərbə vurmuşdu. Oxşar vəziyyət Azərbaycan tarixində xanlıqlar dövrü kimi tanınan XVIII əsrin ikinci yarısı üçün də xarakterik idi. Bununla belə, Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində, xüsusilə Şirvanda ipəkçilik özünün əvvəlki mövqeyini qoruyub saxlaya bilmişdi. 1768-ci ilə aid arxiv sənədlərindən birində göstərir ki, Şamaxı xanlığında “ipək o qədər çoxdur ki, onun çox hissəsinin ölkənin müxtəlif şəhərlərində fəaliyyət göstərən “fabriklər” tərəfindən alınmasına baxmayaraq, hər il iki min puddan çoxu Rusiyaya ixrac edilir” [10,v.8-10]. Bundan bir qədər sonra Azərbaycanda olmuş ingilis səyyahı C.Forster isə hər il Şirvandan xarici bazarlara 400 ton ipək aparılması haqqında məlumat verir [11,s.136].

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda ipəkçiliyin yayılma arealının daha da genişlənməsi müşahidə edilir. Əvvəlki əsrlərə aid mənbələrdə adına nadir hallarda rast gəlinən Şəki bölgəsi göstərilən dövrdə artıq ölkənin mühüm ipəkçilik mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. 1796-cı ildə rus ordusunun Azərbaycana yürüşünün iştirakçısı olmuş S.Bronevski yazırdı ki, Şəki xanlığında hər il “külli miqdarda istehsal edilən ipək öz keyfiyyətinə görə Şamaxı ipəyindən geri qalmır” [10,s.43]. Şəki xanlığında xam ipək istehsalının geniş miqyas almasını burada fəaliyyət göstərən çoxlu karxanalar da sübut edir. Arxiv sənədlərindən birində verilən məlumatlara görə xanlığın Şəki, Alpout, Ağdaş və Padar mahallarında, təxminən 464 ipəksarıma karxanası işləyirdi [13,v.9-65]. Bütövlükdə xanlıqda istehsal edilən xam ipəyin illik həcmi 16 min puda çatırdı [14,s.82].

Bu dövrdə Gəncədə, Qarabağda, Qəbələdə də xeyli miqdarda xam ipək istehsal edilirdi. XVIII əsrin 40-cı illərində Azərbaycana səyahət etmiş İ.Y.Lerx yazırdı ki, Gəncədə istehsal edilən xam ipəyin xeyli hissəsi satılmaq üçün

Şamaxıya gətirilir [15,s.82]. “Gəncə–Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə verilən məlumatlardan aydın olur ki, Gəncə şəhərinin ətrafında yerləşən Şüturbasan, Şəmkirbasan, Kürəkbasan, Gəncəbasan nahiyələri xam ipək istehsalının əsas mərkəzləri idi. Bu mənbədə verilmiş statistik məlumatlar əsasında aparılan hesablamalar göstərir ki, adları çəkilən nahiyələr də daxil olmaqla 1727-ci ildə yalnız Gəncə – Qazax bölgəsində 5.267.480 ağça dəyərində 4529 batman xam ipək istehsal edilmişdi [16]. Həmin mənbənin “Mizani-hərir vergisinin toplanma qaydaları” adlanan bölməsində verilən məlumatlardan aydın olur ki, bölgədə istehsal edilən xam ipəyin hamısı satılmaq və emal edilmək üçün Gəncə şəhərinə gətirilir [16,s.26], oradan isə Azərbaycanın digər bölgələrinə aparılırdı.

Əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, XVIII əsrdə də Azərbaycanda istehsal edilən xam ipəyin bir hissəsi xarici ölkələrə, xüsusilə Rusiyaya ixrac edilirdi. Təəssüf ki, mənbələrdə göstərilən dövrə aid sistemli statistik məlumatların olmaması ayrı-ayrı bölgələrdə və bütün Azərbaycan miqyasında xam ipəyin istehsal və ixrac həcmi dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Bu məsələ haqqında yalnız xam ipəyin xarici ölkələrə ixracı haqqında olan məlumatlar əsasında müəyyən fikir yürütmək mümkündür. Belə ki, 1791-ci ildə Azərbaycandan Həştərxan və Qızılyar gömrükxanaları vasitəsilə Rusiya 3314 pud ipək ixrac edilmişdi [3,v.259ar.-261;17,v.40ar.-41]. Lakin Azərbaycan ipəyi yalnız Rusiyaya deyil, digər ölkələrə də ixrac edilirdi. XVIII əsrin sonlarında Azərbaycanda olmuş A.Serebrovun verdiyi məlumatdan aydın olur ki, hər il Şamaxıdan Rusiya ilə yanaşı İrana, Türkiyəyə və Hindistana da xeyli miqdarda yüksək keyfiyyətli ipək ixrac edilirdi [18,s.179].

Göründüyü kimi, vaxtaşırı baş verən müharibələrin ağır nəticələrinə baxmayaraq, ipəkçilik bütün orta əsrlərdə ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən biri kimi öz mövqeyini saxlamışdı. İstehsal edilən bu məhsulun müəyyən hissəsi ixrac edilsə də, əsas hissəsi yerli sənətkarlar tərəfindən müxtəlif növ ipək parçaların toxunmasına sərf edilirdi. Bu dövrə aid mənbələrdə Azərbaycanın müxtəlif sənətkarlıq mərkəzlərində toxunan xeyli sayda ipək parça adlarına təsadüf etmək mümkündür. Bunlara misal olaraq zərbaft, diba, atlas, məxmər, darayı, tafta, kimxa, qanavuz, alaca, cecim, mov, kitayi, kutni və başqalarını göstərmək olar. Bu parçaların əksəriyyəti həm ancaq ipəkdən, həm də yüksək keyfiyyətli ipəklə qızıl və gümüş parçaların qarışığından toxunurdu. Sonuncu parçaların bir çoxu həm də özlərinin bədii tərtibatlarına görə olduqca qiymətli hesab edilirdilər. Müxtəlif dövrlərdə bu tipli parçaların üzərində bitki və insan rəsmlərinin təsviri onların qiymətini daha da artırır. XVI–XVII əsrlərdə toxunmuş qiymətli parçaların üzərində Firdovsinin “Şahnamə”sindən, Nizaminin “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” poemalarından götürülmüş süjetlərin, müsəlman bayramlarını əks etdirən səhnələrin təsviri geniş yayılmışdı [19,s.50-56].

Əldə olan materiallar göstərir ki, orta əsrlər dövründə Azərbaycanda istehsal edilən qiymətli ipək parçalar ümumi bir adla, “zərbaft” adı ilə istehsal edilirdi. Mənbələrdə verilən məlumatlardan aydın olur ki, Azərbaycanda bu tipli parçaların istehsalı bir neçə əsr ərzində sabit xarakter daşmışdır. Orta əsrlər dövründə Rusiya gətirilən parçaların çeşidini və onların terminoloji

mənasını tədqiq etmiş V.Kleyn səhv olaraq zərbaft parçaların İranda, o cümlədən Azərbaycanda ancaq XVII əsrdən başlayaraq istehsal edildiyini və Rusiyaya elə həmin əsrdə gətirildiyini göstərir [19,s.45]. Lakin Xəqaninin divanında bu parça haqqında ətraflı söhbət açılması artıq XII əsrdə onun istehsalının ölkədə geniş yayılmasından xəbər verir. XVIII əsrin sonlarında tərtib edilmiş mənbələrdən birində isə Azərbaycandan Rusiyaya ixrac edilən parçalar arasında zərbaft adının çəkilməsi onun istehsalının hələ də davam etməsini sübut edir [4,v.123ar.-124].

Əslində “zərbaft” müxtəlif növ qiymətli parçalar üçün ümumiləşdirici ad olub iki kökdən–“zər” (qızıl) və “baft” (toxucu) sözlərindən ibarət idi və qiymətli metallarla parça toxuyan sənətkar mənasını verir. “Zərbaft”ın ümumiləşdirici termin olduğunu orta əsrlərin müxtəlif dövrlərinə aid məlumatlar da təsdiq edir. XII-XIII əsrə aid mənbələrdə bu tip parçaların adının “atlas zərbaft”, “diba zərbaft”, XVII əsrə aid rus mənbələrində “məxmər zərbaft” (изарбафа бархатные золотые), “atlas zərbaft” (изарбафа по атласу), “dərəyi zərbaft” (изарбафтов по дорогам) kimi verilməsi də bu fikri təsdiq edir [2,s.176,183; 9,s.154-155]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, rus mənbələrində “zərbaft” termininin sinonimi kimi “parça” termini də işlədilirdi. Burada “parça” termini satışı çıxarılan qiymətli parçanın müəyyən ölçüyə malik bir hissəsini, bir tikəsini bildirir. XVIII əsrin sonlarında Almaniyadan Rusiya vasitəsilə Azərbaycana gətirilmiş zərbaft məhz bu adla göstərilmişdi.

Zərbaft və yaxud parça yüksək keyfiyyətli ipəkdən və zərgərlər tərəfindən hazırlanmış qızıl və gümüş tellərdən toxunurdu. Rus çarının Moskva silah palatasında saxlanılan əşyaların təsvirini vermiş P.Savvaitov zərbaftı “ipəkdən və qızıldan naxışları olan qızılı və yaxud gümüşü” parça adlandırır [20,s.173]. XVIII əsrin 20-ci illərində tərtib edilmiş “Təzkirət əl-muluk” adlı mənbədə verilən məlumatdan isə aydın olur ki, orta keyfiyyətli zərbaftın tərkibində qızıl 5 faiz, yüksək keyfiyyətli zərbaftın tərkibində 10 faiz, ən yüksək keyfiyyətli zərbaftın tərkibində isə 15 faiz olurdu [21,s.59].

Həştərxan gömrükxana idarəsinin XVIII əsrin sonlarına aid cədvəllərində verilən məlumatlar göstərir ki, zərbaft parçalar həm ədədi, həm də arşinnüma toxunurdu. 1790-cı ildə Bakı və Dərbənd limanları vasitəsilə Həştərxana 69 ədəd və 21 top zərbaft ixrac edilmişdi [4,v.124ar.-125]. Həmin sənədlərdə ixrac edilən zərbaftın həcmi ilə yanaşı satış qiyməti haqqında da məlumat verilir. Bu məlumatdan aydın olur ki, tərkibində olan qiymətli metalın növünə və həcminə uyğun olaraq zərbaft parçaların satış qiyməti müxtəlif idi. Məsələn, bir halda bu parçanın bir ədədinin satış qiyməti 20 rubl, başqa bir halda isə 4 rubl göstərilmişdir. Oxşar vəziyyət arşinnüma istehsal edilən zərbaftın da satış qiymətində müşahidə edilir. Belə ki, bir top zərbaft bir halda 50 rubla, digər halda 28 rubla, üçüncü halda isə 16 rubla satılırdı [4,v.124ar.-125]. İstənilən halda qızıl və gümüş tellərlə toxunmuş zərbaftın qiyməti ancaq ipəkdən toxunmuş digər parçaların qiymətindən bir neçə dəfə çox olurdu. Məsələn, 1789-cu ildə Bakı vasitəsilə Həştərxana aparılmış ipək alacanın bir ədədi Rusiyada 2 rubla satıldığı halda, qiymətli metallarla toxunmuş zərbaft alacanın bir ədədi 15-20 rubla satılmışdı [3,v.240ar.-241]. Göründüyü kimi, kifayət qədər baha olan zərbaft parçalar əhalinin böyük əksəriyyəti üçün əlçatmaz idi. Bu parçalardan

daha çox hakim zümrəyə məxsus iqamətgah və sarayların qapı-pəncərələrinin, divarlarının bəzədilməsi, habelə onlar üçün bahalı paltarların tikilməsi üçün istifadə edilirdi.

Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda və onunla qonşu olan ölkələrdə istehsal edilən qiymətli parçalardan biri də darayı idi. Azərbaycanda darayının öz keyfiyyətinə, istifadə edilən xammalın növünə, rənginə və ölçülərinə görə bir-birindən fərqlənən bir neçə növü istehsal edilirdi. P.Savvaitovun təsvirinə görə darayı bəzi hallarda “zolaqlı və ya damalı, bəzi hallarda isə qızıl, gümüş və ipək saplara toxunur və naxışlanırdı” [20,s.165]. Sonuncu qayda ilə toxunan darayı, şübhəsiz ki, zərbaft adlandırılan parçalar qrupuna aid idi.

Uzun müddət Azərbaycanda darayı istehsalının başlıca mərkəzləri Təbriz, Şamaxı, Gəncə, Dərbənd və digər şəhərlər hesab edilirdi. XVII əsrdə Ərdəbildə və Təbrizdə istehsal edilmiş bu parçanın xeyli hissəsinin Rusiyaya ixrac edilməsi haqqında məlumat var [22,s.93]. XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrdə isə Şamaxı şəhəri yüksək keyfiyyətli darayı istehsalının əsas mərkəzlərindən biri kimi tanınırdı. Bu fikri mənbələrdə verilmiş “Şamaxı darayısı ən yaxşı hesab edilir” [23,s.217], “Şirvan xanlığı özünün naxışlı darayları ilə məşhur idi” [24,III h.,s.311] kimi ifadələr də təsdiq edir. Gəncədə darayının yaşıl, sarı, qırmızı və dizlik darayı adlanan dörd növü istehsal edilirdi. Ədədi qayda-da toxunan yaşıl və sarı darayının uzunluğu 1/4, eni 3/4 arşın, qırmızı darayının uzunluğu 9, eni 3/4 arşın, qırmızı rəngdə toxunan dizlik darayının isə uzunluğu 6, eni isə 10 verşok olurdu [24,II h.,s.388]. Dərbənd şəhərində darayı istehsalı Şamaxı və Şəkidən gətirilən xammal hesabına həyata keçirilirdi və öz keyfiyyətinə görə digər sənətkarlıq mərkəzlərində toxunan oxşar məhsullardan heç də geri qalmırdı. Burada istehsal edilən bir ədəd darayının uzunluğu 6 xan arşınına bərabər idi və gümüş pulla 4 manat 50 qəpiyə satılırdı [24,IV h.,s.178-179].

Darayı istehsalı ölkə miqyasında kütləvi xarakter daşısa da onun xaricə ixracı kifayət qədər məhdud idi. Həştərxan gömrükxana idarəsinin cədvəllərində verilmiş məlumatlara görə Bakı vasitəsilə Rusiyaya 1789-cu ildə ümumi qiyməti 36 rubl olan 9 ədəd, 1790-cı ildə ümumi qiyməti 26 rubl olan 10 ədəd, 1791-ci ildə isə ümumi qiyməti 80 rubl olan 21 ədəd darayı ixrac edilmişdi [3,v.247ar-258;4,v.123ar.-124;5,v.70ar.-71]. Hər üç ilə aid məlumatda Rusiyaya ixrac edilən darayının ipəkdən toxunduğu göstəriləndə, onun hər bir ədədinin müxtəlif qiymətə satılması onların keyfiyyətə fərqli olmasından xəbər verir. Belə ki, 1790-cı ildə ixrac edilmiş 2 ədəd darayı üçün 12 rubl, 8 ədəd üçün isə 16 rubl qiymət göstərilmişdir. Daha doğrusu, birinci halda bu parçanın bir ədədi, orta hesabla, 6 rubla, ikinci halda isə 2 rubla satılırdı. Heç şübhəsiz ki, bir ədədi 6 rubla satılan darayı yüksək keyfiyyətli ipəkdən, hətta ola bilsin ki, cüzi miqdarda da olsa qızıl və gümüş saplardan istifadə etməklə toxunmuşdu.

Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda istehsalı geniş yayılmış qiymətli parçalardan biri atlas idi. Hələ XII – XIII əsrlərdə Təbrizdə və Gəncədə üst paltarlarının tikilməsi üçün istifadə edilən atlas parçalar istehsal edilirdi. XVI-XVII əsrlərdə bu parçanın istehsalının Şamaxıda da yayılması haqqında məlumat var. Onun bir hissəsi Rusiyaya ixrac edilirdi [25,s.157]. Sıx toxunuşlu parça olan atlas özünün bir sıra texniki xüsusiyyətlərinə və bədii tərtibatına görə digər parçalardan fərqlənirdi. Son orta əsrlərə aid mənbələrdə onun hamar,

naxışlı, qızılı, xovlu kimi növlərinin adları çəkilir. Yüksək bədii dəyərə malik atlasın üzərində bəzən qızılı tikmələrlə çox fiqurlu insan təsvirləri verilirdi [9,s.159-160].

Əldə olan materiallar göstərir ki, Azərbaycanda atlas istehsalı son orta əsrlərin sonlarında, daha dəqiq desək XVIII əsrin ikinci yarısında ya tamamilə dayanmış, ya da kəskin şəkildə azalmışdı. Hər halda göstərilən dövrə aid mənbələrdə onun ölkədə istehsalı haqqında heç bir məlumata təsadüf etmədik. Bizim fikrimizcə, bu vəziyyətin yaranmasının kökündə bir çox xarici ölkələrdə, o cümlədən Almaniyada atlas istehsalının geniş miqyas alması və onun bir hissəsinin Azərbaycana gətirilməsi dayanırdı. Həştərxan gömrükxana idarəsinin məlumatına görə Rusiya vasitəsilə Bakıya 1790-cı ildə 5393 rubl dəyərində 3428 arşın, 1791-ci ildə isə 2698 rubl dəyərində 2346 arşın alman mənşəli atlas gətirilmişdi [4,v.140ar.-141;5,v.85ar.-86]. Maraqlıdır ki, bu illərdə Azərbaycandan Rusiyaya aparılan toxuculuq məhsulları arasında bu parçanın adı çəkilir.

Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda istehsal olunan və xarici ölkələrə ixrac edilən ipək parçalar arasında tafta adlı parçaya da tez-tez təsadüf edilir. Bəzi məlumatlara görə bu parçanın adı Yezd şəhəri yaxınlığında yerləşən Tafta kəndinin adından götürülmüş və XIII-XIV əsrlərdən başlayaraq Azərbaycana və onunla qonşu olan ölkələrə yayılmışdı [9,s.160-161]. Türk arxiv materiallarında Bursada tafta toxumaq üçün xüsusi dəzgahlardan istifadə edilməsi haqqında məlumat verilir [26,s.108]. Son orta əsrlərə aid mənbələrdə tafta istehsalının əsas mərkəzləri kimi Ərdəbil və Şamaxı şəhərlərinin adları çəkilir və onun müəyyən hissəsinin Rusiyaya ixrac edilməsi haqqında məlumat verilir [2,s.180]. XVI-XVII əsrlərdə tafta bir qayda olaraq heç bir rəsm, naxış olmadan saya şəkildə toxunurdu. Lakin bu dövrdə taftanın üzərində qızıl və gümüşdən güllərin applikasiya edilməsi hallarına da təsadüf edilirdi [9,s.162].

Atlas və məxmər parçalardan fərqli olaraq Azərbaycanda tafta istehsalı daha uzun müddət davam etmişdir. XIX əsrdə Şamaxıda qırmızı, sarı, yaşıl, göy, qəhvəyi və s. rəngli zolaq və millərdən ibarət dama-dama naxışları olan tafta parçaların toxunması haqqında məlumat var. Sapının zərifliyi, sıxlığı, davamlılığı, naxışlarının sadəliyi ilə fərqlənən bu parçadan tuman, köynək, çarşab kimi qadın üst geyimlərinin və məişətdə işlədilən müxtəlif örtüklərin hazırlanmasında istifadə edilirdi [27,s.22-23]. Bununla belə, XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda istehsal edilən tafta daha çox yerli tələbatın ödənilməsinə yönəldilmişdi. Həştərxan gömrükxana idarəsinin hesabatlarında Azərbaycandan Rusiyaya tafta ixracı haqqında heç bir məlumata rast gəlinmir. Bu hesabatlardan həm də məlum olur ki, 1789-1791-ci illərdə Almaniyadan Rusiya vasitəsilə Azərbaycana xeyli miqdarda tafta gətirilmişdi. Təkcə 1791-ci ildə Rusiya vasitəsilə Azərbaycana alman mənşəli 1420 arşın tafta parça daxil olmuşdu [5,v.119ar.-120].

Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda istehsal edilən qiymətli parçalar arasında məxmər parça xüsusi yer tuturdu. Azərbaycandan Rusiyaya ixrac edilən mallar arasında "Təbriz məxməri" («бархат тебризский») ifadəsinə tez-tez rast gəlinməsi [2,s.180] göstərir ki, son orta əsrlərdə bu parçanın əsas istehsal mərkəzlərindən biri Təbriz şəhəri olmuşdur. Toxunuş zamanı istifadə edilən

xammala görə məxmər parçalar ancaq ipəkdən hazırlanan sadə və qızıl-gümüş tellərdən istifadə etməklə hazırlanan bahalı növlərə bölünürdü. XVI əsrin əvvəllərinə aid türk mənbələrindən birində verilən məlumata görə yüksək keyfiyyətli məxmərin ərişində ümumi çəkisi 1 dirhəmə bərabər olan ən azı 45-50 qızıl sap olmalı idi [26,s.71;9,s.164]. Məxmər toxuyan sənətkarlar məmulatın üzərində heyvan və insan təsvirlərinə geniş yer verirdilər. Dövrümüzədək qorunub saxlanılmış məxmər parçaların üzərində Nizami Gəncəvinin Məcnun obrazına daha tez-tez təsadüf edilir. Buna misal olaraq Peterburqun Ermitaj muzeyində saxlanılan XVI əsrə aid məxmər parçadan tikilmiş rizəni göstərmək olar [28,s.161-162]. Bununla belə, orta əsrlər dövründə Azərbaycanda məxmər parçaların kütləvi istehsalından və ixracından danışmaq olmur. Hər halda XVIII əsrin sonlarında Azərbaycandan Rusiyaya ixrac edilən məhsullar arasında bu məhsulun adına rast gəlinmir. Ehtimal etmək olar ki, xarici ölkələrdən Azərbaycana məxmər idxalının kütləvi şəkil olması, bəzi digər parçalar kimi, onun da istehsalını ya tamamilə dayandırmış, ya da kəskin şəkildə azaltmışdı. Təkcə o faktı göstərmək kifayətdir ki, 1791-ci ildə Bakı limanı vasitəsilə Azərbaycana 3474 arşın alman mənşəli məxmər gətirilmişdi [5,v.287ar.-288].

Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda istehsal edilən daha bir neçə ipək parçanın, o cümlədən kitayi, kutni, mov, fat, şemandruz və digərlərinin adlarını çəkmək olar. Lakin bu parçaların əksəriyyətinin istehsalı kütləvi xarakter daşısa da, onları qiymətli parçalar sırasına daxil etmək olmur. Daha doğrusu bu parçaların istehsalında qızıl və gümüş tellərdən istifadə edilməsi haqqında məlumatlara təsadüf edilmir. Həmin parçaların Rusiya bazarlarındakı satış qiymətləri də onları qiymətli parça kimi xarakterizə etməyə imkan vermir. Məsələn, Şamaxı xanlığında kütləvi şəkildə istehsal edilən mov parçaların satış qiyməti Rusiya bazarlarında 2 rubldan, kutni parçanın isə 2-3 rubldan artıq deyildi [5,v.252ar.-255].

Göründüyü kimi, orta əsrlər dövründə Azərbaycanda zərbaft adı altında müxtəlif çeşidli xeyli qiymətli parça istehsal edilirdi. Lakin son orta əsrlərdə, bir tərəfdən bu parçalardan bəzilərinin Avropa ölkələrində kütləvi şəkildə istehsal edilərək Azərbaycana gətirilməsi, digər tərəfdən isə ölkədə iqtisadi tənəzzülün dərinləşməsi belə parçaların istehsalının kəskin şəkildə azalmasına gətirib çıxardı.

Ədəbiyyat

1. Олеарий А. Подробное путешествие Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг. Перевод с немецкого П.Барсова. М., 1870
2. Армяно-русские отношения в XVII веке. Сборник документов т.1, Ереван. 1953
3. РГАДА, ф. 1261, оп.6, д.945
4. РГАДА, ф. 1261, оп. 6, д. 948
5. РГАДА, ф. 1261, оп. 6, д. 949

6. Шпаковский А.Я. Торговля Московской Руси с Персией в XVI-XVII вв. // Сборник студенческого ист.-этногр. кружка при Киевском университете. Киев, 1915
8. 7. Рюи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд. Подлинный текст с переводом и примечаниями. // Сборник отд. русского языка и словесности. т. XXVIII, № 1, СПб., 1881
9. Английские путешественники в московском государстве в XVI веке. Перевод с англ. Ю.В.Готье. Л., 1957
10. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Баку, 1982
11. РГАДА, ф. 276, оп.6, д. 637
12. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения с Россией. Баку, 1965
13. Броневский С.Б. Новейшая географическая и историческая известия о Кавказе. т.I, М., 1823
14. Azərbaycan DTA, f. 24, siy. 1, iş 72
15. АКАК, т. IV, док. 95
16. Лерх И.Я. Сведения о втором путешествии в Персии, совершенным в 1745-1747 гг. имп. росс. колл. советником Иоганом Якобом Лерхом. Перевод М.М.Абезгуза. // НА ИИ НАН Азербайджана, д. 486
17. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi N.Məmmədov, Bakı, 2000
18. РГАДА, ф..1261, оп.6, д.1433
19. Серебров А. Историко-этнографическое описание Дагестана. // История, география и этнография Дагестана. М., 1958
20. Клейн В. Иноземные ткани, бытовавшие в России до XVI в. и их терминология М., 1925
21. Савваитов П.И. Описание старинных царских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, извлеченные из рукописей Архива Московской оружейной палаты с объяснительным указанием. СПб., 1865
22. Tadhkirat al muluk. A manual of Safavid administration. Persian text in faksimile and explained by V. Minorski. London, 1943
23. Русско-индийские отношения в XVII в. Сборник документов. М., 1958
24. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. // Весь Кавказ, СПб., 1914
25. Обзорение Российских владений за Кавказом, ч.II-IV, СПб., 1836
26. Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией. Сборник документов. т. I, СПб., 1890
27. Fahri Dalsar. Türk sanayi və ticaret tarihinde Bursada ipekçilik. İstanbul, 1960
28. Əliyeva G. Azərbaycanın bədii parça və tikmələri. Bakı, 1999
29. Путеводитель. Ленинград. Издательство гос-го Эрмитажа. 1959

Джамал Мехти оглы Мустафаяев

ПРОИЗВОДСТВО ШЕЛКА-СЫРЦА И ДРАГОЦЕННЫХ ТКАНЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ПЕРИОД

РЕЗЮМЕ

Производство шелковых тканей в Азербайджане в средневековье являлось одним из наиболее распространенных видов ремесла, что было связано с наличием богатой сырьевой базы.

Многочисленные источники этого периода характеризуют Азербайджан, особенно Ширван, как крупный центр по производству и вывозу шелка-сырца. Изобилие сырья создавало благоприятные условия для производства различных видов шелковых тканей. Отдельным направлением в шелкоткачестве являлось производство драгоценных тканей, которые средневековые источники определяют как «зербафт» (зер-золото, бафт-ткач). Зербафт являлся обобщающим названием для различных видов драгоценных тканей (атлас, дига, камка, бархат, дараи, тафта и т.д.), которые производились из высококачественного шелка с введением в него тонко пряденного ленточного золота и серебра. На особенно дорогих тканях помимо этого изображали различных животных и зверей, персонажей из произведений классиков, зачастую героев поэмы Низами Генджеви «Лейли и Меджнун».

Jamal Mekhti ogly Mustafayev

THE PRODUCTION OF THE SILK AND OTHER VALUABLE FABRIES IN AZERBAIJAN IN THE MEDIEVAL PERIOD

SUMMARY

Production of silk clothes in Azerbaijan was one of the spreaded kinds of industry during medieval period is associated with the rich raw materials.

Several sources of this period describes Azerbaijan especially Shirvan as a big center on production and delivering the silk in the East. Abundance of the primary products facilitated the production differents kinds of silk fabrics. The special course in the silk-weaving was the production of precious textiles, which the medieval sources define as “zerbaft” (zer – gold, baft–weaver). Zerbaft was the generalized name of the different precious textiles (atlas, diba, damask, velvet, taffeta, darai and ete), which were produced from high-quality silk with using delicate spinning and band gold and silver. In more expensive fabries besides it there were depicted various animals, heros of the classic writer’s works, especially Mqnun – the hero of the Nizami Ganjavi’s poem “Leyli and Majnun”.